

ניבים ופתגמים מקראיים חיים המתאימים להוראה באולפן

← חוה דינר

בתוכנית הלימודים של הוראת הלשון למבוגרים ראוי לייחד זמן להוראת ניבים, בעיקר אלה המשמשים אותנו בחיי יום בלשון הדיבור ובצריכת אמצעי התקשורת. ברשימה זו אבקש להציע הוראת ניבים מן המקרא בהקשר של 'כור מחצבתם' - מקומם במקרא - ובמקרה זה - מן הנביאים. לעיתים קשור הניב באחד מאישי המקרא - כאן: אליה הנביא ושאלו המלך, לעיתים בנבואה של נביא מסוים ובהקשר היסטורי מסוים, המהווים רקע להיווצרות הניב.

מהו 'ניב' ומאיזה שורש התנובב

מפליא כמה ניבים וביטויים מן המקרא עדיין שימושיים בלשונו: בלשון הכתובה, לשון התקשורת ואף בלשון המדוברת. נפנה הפעם מבט אל הנביאים, כי מי כמו הנביאים הצטיין בלשון יצירתית ובשפה בעלת מבעים עזים ומפתיעים ולעתים אף מזעזעים!?

בהוראת הלשון למבוגרים הכרת הניבים ומקורם היא בעלת חשיבות. למורים רבים, המלמדים תנ"ך או הבעה עברית בבתי הספר, מוכרת תופעת השימוש החורג בניבים אצל תלמידים. הדובר שמע פעם את הניב, מכיר את הסיפור המקראי המשמש לו רקע משיעורי התנ"ך, אך השימוש שלו בו מעוות ובלתי הולם. ייתכן שאצל הלומד המבוגר חשוב ליצור את הזיקה בין הכרת המקור המקראי לבין הניב הנולד ממנו יותר מאשר לתרגל שימוש הולם בניב בדיבור או בכתיבה.

השאלה כיצד מצאו הניבים המקראיים את דרכם אל העברית המודרנית ובאמצעות מי הגיעו אלינו היא שאלה מעניינת. ייתכן שיד ספרות ההשכלה וספרות התחייה והספרות שאחריה בדבר, וייתכן כי עברו במישרין.

המילה 'ניב' עצמה מופיעה במקרא רק פעם אחת, משמע היא יחידאית ('בורא ניב שפתיים' - ישעיה נ"ז, 19). התרחשה פה השְׁאָלָה מתחום סמנטי אחד: 'יבולי השדה או תפוקת הבהמות הנחלבות (תנובה - משורש נו"ב) אל שדה סמנטי אחר: מה שמפיק האדם במחשבה ובעיקר בדיבור. במשלי פרק י' פסוק 21 כתוב: 'פי צדיק יניב חכמה'. המעבר משדה סמנטי אחד למשנהו, ה'השְׁאָלָה', נעשה ללא הרף בשפות השונות, בכתב ובעל פה, גם מבלי משים.

הנביאים היו אפוא נושאי 'ניב השפתיים', הוא הדיבור. המילה 'ניב' עברה עוד 'הזזה' - בעברית המודרנית: מדיבור לצורת הבעה, ממבע לתוצר לשוני קצרצר ויצירתי, ערך לקסיקלי. יצוין כי ישנם ביטויים שעברו מן המקרא אלינו בלא לשנות דבר ממשמעם המקורי, וישנם כאלה שחלו בהם שינויים מסוימים קודם השתלבותם בשפתנו החדשה.

חוה דינר היא בוגרת החוגים חינוך וצירוף לימודים לשון עברית וספרות עברית. מוסמכת החוג לחינוך במגמות הדרכת מורים ותכנון לימודים - בד-בבד למדה מדעי היהדות - שני התארים באוניברסיטה העברית. עבדה שנים רבות בהוראה בבתי ספר ובהוראת עברית באולפנים. ספרנית מוסמכת - בית הספר לספרנות של האוניברסיטה העברית.

דוגמאות לניבים מקראיים שהשתלבו בלשוננו

מנביאים ראשונים

ספרי שמואל מזמנים לנו כמה ניבים בולטים ומוכרים - ממש לא כאלה שצריך 'לחפש אותם בנרות' (ניב שיטופל בהמשך).

כבשת הרש (שמואל ב, פרק י"ב, פסוקים א-ו).

זהו המשל הידוע שהמשיל נתן הנביא בפני דוד, ובעזרתו חרץ דוד את דינו שלו. כל הסבר מיותר, והכול מכירים את הביטוי הזה: העשיר החומס את רכושו הדל של העני. ללא הכרת הרקע המקראי של ניב זה, ספק אם ייקלט בשפה הפעילה של הדובר, ולכן ההצעה הדיקטטית היא לספר את הסיפור המקראי, אבי הניב.

והנה ארבעה ניבים אשר המשותף להם הוא דמותו של שאול המלך. גם כאן הסיפור המקראי מהווה בסיס מצוין להכרת הניב ודרכי שימוש.

שאלו היה בחור כארז, 'משכמו ומעלה' גבוה מכל העם, אך גם 'נחבא אל הכלים' (שמואל א' פרק י', פסוקים כ"ב-כ"ג), משמע ביישן וצנוע. סיפורי ההמלכה של שאול יבהירו כי השימוש העכשווי של 'משכמו ומעלה' עבר מן המוחשי אל המופשט. על פי רוב אנו מתכוונים בביטוי זה כיום לתכונות רוחניות ומנטליות ולא גופניות. הוא הדבר ב'כלים' שהגיבור נחבא בתוכם (כלי מלחמה? כלים לאגירת מזון? ואולי 'בגדים' כהוראת המילה בלשון חז"ל?) - כיום במשמעות 'ביישן', מצטנע. לא קל לפענח כאן את המשמעות המדויקת של הלשן הציורית.

שני הפתגמים הנוספים הקשורים בדמותו של שאול הם מעט פחות נפוצים: **הגם שאול בנביאים?** (שמואל א' פרק י', פסוק י"א). בלשוננו עבר פתגם זה, שכבר היה פתגם בתקופת המקרא ('על כן ייאמר...'), מלשון תימון והשתאות ללשון תמיהה שיש בה לגלוג וביקורת ('מה? גם הוא סלב?').

חיפש אתונות ומצא מלוכה (שמואל א' פרק ט' כולו). מבחינה כרונולוגית, זהו הפתגם הראשון הקשור בביוגרפיה של שאול המלך: שאול, אשר חיפש את אתונות אביו (לא מוזכר בתנ"ך שהן נמצאו), הגיע במפתיע לגדול שבהישגים - הוא נמשח למלך. זה משמעו של המבע בלשוננו, על דרך המטפורה. לעתים הוא נאמר בנימת הערצה ולעתים בהבעת קנאה. בשני הפתגמים האחרונים *c'est le ton qui fait la musique*, וכך גם יש להורות אותם.

ארבעה ניבים קשורים בסיפורי אליה הנביא:

'הרצחת וגם ירשת' המפורסם. פתגם זה מבוסס על סיפור אליה הנביא הניצב בעוז בפני המלך אחאב, אשר בעצת אשתו איזבל יורש את כרם נבות היזרעאלי לאחר שהוציאו להורג (מלכים א', פרק כ"א).

פוסח על שתי הסעיפים (מלכים א', פרק י"ח, פסוק כ"א). גם כאן הדובר הוא אליה הנביא. העם שהוא פונה אליו דומה לציפור המנתרת מענף לענף - תופעה שכחה אצל ציפורים, אך על בני העם לגמור בדעתם: האם הם עובדים את אלי הצידונים או את אלוהי ישראל? הניב הזה ישים לגבי כל התלבטות או חוסר עקביות: לאדם שמביע פעם דעה אחת ופעם דעה מנוגדת, אפשר לומר שעליו לחדול 'לפסוח על שתי הסעיפים' ולהחליט באיזו מגמה הוא תומך. כיוצא בזה לגבי אדם שמתלבט יתר על המידה בקשר להחלטה מעשית שעליו לקבל. אגב, 'סעיפים' אין משמעו בהכרח 'ענפים'; ייתכן שהכוונה ל'סרעפים' - מחשבות.

אין קול ואין עונה (מלכים א' פרק י"ח, פסוק כ"ו) משמעו יש קריאה, פנייה נמרצת, אבל אין תשובה; ההצעה נשארת ללא תגובה. הצירוף **קול דממה [דקה]** נקרא בתורת הספרות אוקסימורון, דבר

והיפוכו (השוו 'דממה וקול אשמע', איוב ד', ט"ז). ניב זה שולב בפיוט 'ונתנה תוקף', כדי להשרות את תחושת ההוד ורוממות הרוח. לעומתו **קול ענות גבורה** (שמות פרק לב, פסוק י"ח), הנזכר בהקשר ירידתו של משה מהר סיני עם לוחות הברית - אל העם החוטא בחטא עבודת העגל, הוא כמעט היפוכו של הניב הקודם לו. בניב זה משתמשים תכופות כדי לבטא תחושה שדבר שהתחיל בקלות רמים, כביכול בהבטחה גדולה, מסתיים בכישלון מחפיר או בהצלחה חלקית מאוד.

מתרי עשר

תרי עשר הם שנים עשר הנביאים 'הקטנים', הקרויים כך על שום שאך מעט מנבואותיהם נותר בידינו, וספריהם מעוטי פרקים.

מהם קיבלנו את:

אוד מוצל מאש (זכריה פרק ג', פסוק ב'). המקל, גזר העץ שעדיין עומם לאחר שהוצא ברגע האחרון משריפה גדולה, הוא משל למי שנותרו כשארית פליטה מאסון גדול. במשמעות זו הוא קיים גם בלשונו כיום.

עומד על הפרק ('ואל תעמוד על הפרק להכרית את פליטו' - עובדיה פסוק י"ד). כאן המשמעות השתנתה מאוד בעברית המודרנית. במקור הכוונה לעמידה על פרשת דרכים, תוך הימנעות מהושטת עזרה, מעין 'נקיטת מדיניות ניטרלית', בלתי מזדהה. כיום המשמעות: עומד על סדר היום, עניין חשוב הדורש התייחסות מיידית.

לעומת זאת, הניב הבא - **'להפש בנרות'** (צפניה פרק א', פסוק י"ב), נשאר בכל תפארתו ושמר על משמעו: להפש ביסודיות משהו גם אם הדבר נראה כחסר סיכוי.

בשלושת המקרים האחרונים אין הכרח להציג בפני התלמידים את המקור ההיסטורי של הביטוי, שאין בו תרומה ממשית להבנת הניב.

מן הנביאים הגדולים (נביאים אחרונים)

מנביאים אלה נביא את:

קול קורא במדבר (ישעיה פרק מ', פסוק ג'). במקור הפיסוק של הפסוק הוא: 'קול קורא: במדבר פנו דרך...'. העברית המודרנית גילתה יצירתיות ושינתה את הפיסוק המקורי. כך קיבלנו את 'קול קורא במדבר' - קריאה במקום שאיש אינו מאזין לדובר. המשמעות בימינו היא: אדם פונה לציבור מסוים במסר, בהצעה לנקוט בדרך פעולה כלשהי, אך אין מגיבים ואין מתייחסים בסביבתו למסר שלו. הביטוי 'קול קורא' רווח כיום בכרוזים חרדיים, ככותרת להודעה או בקשה חשובה; וכן בהקשרים אקדמיים: הכרזה על כנס שעומד להתקיים הכוללת בקשה מהעוסקים בתחום מסוים לשלוח הצעות להרצאות.

אחד מעיר ושניים ממשפחה (ירמיהו פרק ג', פסוק י"ד) - במשמעות 'בודדים בלבד, מיעוט שבמיעוט'. תכופות משתמשים בפסוק הזה בהקשר השמדת יישובים ועירות יהודיים בשואה והיוותרות שרידים בודדים.

הצירוף **חרפת רעב** (יחזקאל פרק ל"ו, פסוק ל') מבטא עוני קיצוני, מביש ומבייש, מחסור במזון המביא עמו גם תחושת השפלה.

ראינו כיצד מציעים לנו הנביאים ניבים, מטבעות לשון ואף פתגמים שנותרו במלוא חיותם בלשונו. בגיליון הבא נראה כי גם ספרי הכתובים מציעים לנו שפע דומה ואף גדול יותר. נמצא אותם דווקא במקומות הלא-צפויים ביותר.